

מעריב

ספרות אמנות ביקורת

על הספק שבאמצע

דברים על ש"י עגנון

מאת דב סדן

אמר הכותב: במלאות עשר שנים לפטירתו של ש"י עגנון נתקיים מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים, יום עיון, שנמשך בו, שלושה מושבים, שנמשכו למן הבוקר עד הלילה, שיעורים והרצאות שנתלוו להם כעין משא-ומתן של שאלות ותשובות, ובכללם הרצאתי, שענינה כשמה: **הספק שבאמצע** — בין „הכנסת כלה“ לבין „ניסוי הדם“ — ההרוגים תאולוגיים.

לביאור של השם ניתן להעיר, כי תיבותיהם (ובין לבין) מורות על מה שנפל, אירע, התרחש, באמצעו של המרחק שבין הסיפור האחד והסיפור האחר, ואותו אמצע הוא הספק; התיבת-החומר להתהוה על כך („תיאולוגיים“) באה להגדיר את אופיים, ללמדך שלא יסובו על האידך אלא על המה. ולא משום באמנותי המאוחרת לאמנותי המוקדמת ל— כוכב, אשר ההל לי בימי נעוריי. הוא המבקר הפולני השנון קארול איינקובסקי בספרו המאבק על התוכן (1929), אם כי יכולתי עתה בעת להעזר בדבריו לאמור: „הצורה — מוציאים לה עונה מוגינת של ריקלאמה כאילו התוכן היה כבר מרובה מדי, ואילו, אמנם, כן היה, והיה נגלה משורר מאותו שיעור וקומה כלפנים: איבסן, דוסטויבסקי, והיה כופה על העולם תוכן גדול כענין לענות בו, והיה מהפנה פמליה של מחקים חדשים, שוב לא היו מרבים כל כך בדיי ביר על צורה, והיו מתגלות תיאוריות חדשות, הצורה היא וגטאריות, זה תחליף בעת-רעב, זה שלטונם של בריות שאין להם מה שיאמרו, והרי הם מעלים תדיר את גירת-דיבורם המוצוע: לא, מה? כי אם, איך?“ — יד כאן דבריו של איינקובסקי שאפשר לדון בהם לגופם, ואפילו ליתנם עניין לש"י עגנון, שהמה הואך שלו נחשבים כשניים שהם אחד, כמובן אם הנזה היא בידנו, כי כפה עלינו תוכן גדול שלא נכפה עלינו קודם.

אבל העדפת המה, שאני מעדיפו עתה, יותר משהיא סרוכה בסברתי של איינקובסקי ושל הסוברים כמותו, בייחוד אלה בינינו מבלי שהוכירו אותו ומבלי שידעו עליו, כמו נתן אלטרמן, נתבאר כמותו, היא קשורה במסגרת דיונו של אלה המכוננת לבירור עולמו הרוחני של עגנון, שכמה שנה בנדון בו אילך ואילך, לא תוכל בדיקתנו להתעלם משני העיניים המרכזיים, בין נקבע סדרם: האמונה ונגידה או חילופה; בין נקבע סדרם: הכפירה ונגידה או חילופה; ואין בדי לממות בידו מי שירצה בצמודי נגידו אחרים, כגון: הכפיטה והספק. האמון והספק; אם יפה בעינייהם הויתור על נגידו היסוד הגדולים, הם פוגעים לנגי גודים קטנים והמשתלשלים מהם.

עלולים להיות ערוכים, זה-כנגד-זה, ודרכה של מערכה זאת וכזאת היא דרך התקופה וההגנה, ובהיכתב תולדות ביקורת עגנון, כדרך ששורטטה זעיר-שם זעיר-שם ונוסה כה גם היום, בהרצאה של יהודית ציוניק, תהא הפרשה פרושה, בייחוד משתכלול לא בלבד את הדיבור שבתקופה אלא אף את השתיקה שבהגנה.

ואם תשאלו לטעמה של השתיקה, אבחר בר-שותכם לשמשכם בחינת בדידי הוזה עובדא — כמותי, סופר שהיחנה לכתוב על בני אומנות, ובני-אומנותו הירבו לכתוב עליו, נתרעמה בו, לא במעט, הרגי-שול כלפי השענות המכוונות, אם במגולה אם בכמו-סה, אלי או כנגדי. מה גם שמטבע-בריאתי אין דרכי להתרגש ביותר, ופעמים הרבה אני נוהג שתיקה דלא-כתודאה-דמאי, ויש שמולי גורם, ומלאכתי גע-שית בדיי אחר. כך, למשל, אירעני זה מקרוב, בבוא רינה לי, ובתפרה, המסע אל רגע החסד (1978) ובו גם עיונים בייצירתו של ש"י עגנון הבאים, כדבריה, להצילו מידי מ'י שעשוהו טרגיקן וניהיליסטן, והיא תולה את הקולר הזה גם בי, עבדכם, בייחוד ברק מועט, ששמו מכריו עליו: „קרוב חוקר אצל עצמו — דב סדן“, וכראית לה שלושה בדלי ציטטה משלי: ועד שאני מהרהר, אם אענה או אתריש, בא משה פלאי (מטובי התוקרים שבנו, ביהוד של ראשית ההשכלה) ומוכיח בעליל („הדואר“ ט"ו טבת תש"ם), כי לא קראתני, שאילו קראתני ונתחורר לה, כי איפכא מסתברא. שמתתי, כי פטרגי מתגובה, שהייתי אולי גרתי לה בעצמי, כי אף שוודאי לי, שאין שום איש ואשה אפילו הם מהפכים באותה חררה שאני מהפך בה, חייבים לקרוא שורה אחת משלי, הרי ספק בעיני, אם התייר הזה הוא גם היתר לפסוק פסוקים על מה שכתבתי. ועוד זאת: מאז עמדו על דעתו נלחמתי בי עצמי ובזולתי על היתיר לדרוש מתוך סופר וספר ועל האיסור לדרוש לתוכו, עד כמה ש'דיעותי וידעתי עמדו לי בכך. והנה סניגורי לא הסתפק במה שדחה את תלונתה של רינה לי עלי, מתוך שהצביע על ידיעתי רבת השנים להוכיח את דרכו של ש"י עגנון אל הכוליות היהודיות ולתוכה ובתוכה, ולחראות עצום יכולתו לתפוס אותה, על מרבית שורשיה גופיה, אלא ראה להרמיו על סירובי להכיר במרכיוותו של ספר המעשים, וכדומה, ואינם קביעת המרכיוות הזאת יותר משנראתה לי כורח ההע-רכה של המבוקר, נראתה לי צורך ההזדהות של המבקר, באופן שתנתה המעבר של הסופר החוקה כאם דרכים, ואף זאת עשה סניגורי, שהוכיר ניסוי טירחתי אחרונה להעמיד כגולת כותרתו של המספר את שלושת ספריו האחרונים, התיפר-פרסונליים („עיר ומלוואה“, „קורות בתינו“, „ספר סופר וסיפור“), ועוד דובר בזה.

ב כבואי עתה להוסיף מה על אותה סניגוריה עלי, ארתיע את עצמי ברשותכם, לתחילתי ממש — אל ראשון מאמרי על עגנון, בכור ללקחת מאמרי עליו, הכלולים גם בספריי המיוחדים עליו, גם בפו-ריו ע"א. באו עדיין על כינוסם, ומעשה שהיה כך היה — שמעתי, כי עגנון כינס ארבעה כרכי סיפוריו, והתאוותי לקראם. אולם כמותי אג, אבדך הולך בטל-מדעת, לא היה בידו כדי קנינים, והיטיב עמדי ר' מיכל רבנגובין, בעל „דורים“, והשאלים לי, לאמור: אבל, למען השם, הם נתונים-נתונים לך לשבוע ימים בלבד, כי קשה עלי פרידתם. קראתיים, איפוא, כבשימה אהת ובגודל התפעמות, והסמכתי לה לקרי-אה כתיבה, ושלחתי את דבריי, שקראתיים: עם אר-בעת הכרכים, לב. כצנלסון, ושמה הם ועשאים פתיחה למוסף, שהכפילו לשם כך, ושינה שם מאמרי וקראו: להקר עגנון, ואילו השם שבררתי אני, עשה כותרת כוללת. כדרכי במסה, שאני משנה בה כל שינוי, בשבוי לפרסמה, נהגתי גם במסה זו, גם אם ממרחק הימים, וודאי לי, שאם אשוב לכתוב על ארבעת הכרכים, לא יהיה עלי, פנים כולות, לא יהיו כדבריי אז, אך הצד השווה בין אז ועתה, הוא שמירה מידת הענינות המתוויבת שבהערכת המספר והמספר ככורתו של הנערך, והחית מידת היהירות האסורה שבהערכת המספר וכדרכו של המעריך. ודאי כי שמחתי לשמוע מפי מרצים ביום העיון הזה, שהם נסמכים על דברי, אלא שהייתי מעדיף, אילולא הסי-תייעו לגבינו בלשון: אומר, כותב, ומחליפים אותו בלשון: אמר, כתב, שכן יפה והירות.

אבל לפי שמן ההזירות היא, שלא להזהר יותר מדי, לא אעלים כי לענין, „הכנסת כלה“ במהדורה

קמאה, ואפילו במהדורה בתראה, לא נשתנה מרכזי ראיתי, ועיקרו בהכדלה שבין היוצר ויצירתו, כלומר: בין המספר לבין ר' יודל בטלו, שאפילו למדתי לימים, מתוך התבוננות, כי כמה וכמה ממידותיו ומתכונותיו של המספר משוקעים בו במסופר, הרי הוא יוצרה של הדמות והיא יצירתו, והיא דמות, שמגולמת בה התמימות המוחלטת של אדם מישראל, הבוסח עד קצה באלוהי ודבוק עד קצה בתורתו. אך אין הויקה, ואפילו הקישור שכמותו, בצמידות שבין היוצר ליצירתו, בחינת מתוך שידעתי הייתי או בשינוי נוסח: מתוך שהייתי — ידעתי, שהרי בתכליתו של דבר אין הם שניים שהם אחד, ושני סימנים מכרעים לכך.

ס ימן ראשון: המספר: אף שהקפיד ב„הכנסת כלה“ על אישורה של המהימנות ההיסטורית, והישיב אפשרותה של הדמות במסיבות הימים, שהוא זרע ורעה לתוכן והצמיחה מתוכו, ותיקדק מבחינת התאריכים, באופן שהם ניתנים, כסיפור-המסגרת לקביעה מדויקת, הרי בבררו אותה בשעה-לא-שעה, היא שעת-בינתיים, אמיתית או מדומה, בקורות-ישראל, בגללי-לות ההם, כשפורענות השבתאות המאוחרת, הפראג-קיסטית, עברה ובטלה, ואך שיעור מדולדל (חצי דובדבנית בצום החמישי) כמעלה זכרה, שאף הוא כאילו נשתקע ואיננו, ואילו חבטת ההשכלה בקירות המסורת עודה רחוקה, אם במעט אם בהרבה, ואף כריה קטנה ומגותכה כמבשרתה, והתסידות בלבד חר-גגת את תגה. אמת, וזעזע קל של בדיקה עלול למוטט אותו בניו, ותיאומו, ואמנם די בהבלטת החירוקים האנכרוניסטיים במהדורה קמאה, כל שכן במהדורה בתראה, המלאה מהם, כדי לעמד על אותה מלאכת ההמיקה, ובמודמן נביא את פרטי הראיות לכך.

סימן אחרון: הוודאות האמנותית עשויה כזו ב-אופי, שההשגחה העליונה מלמעלה והביטחה החלוטה בה מלמטה הן כחטיבה אחת, מלוכדה והרמטית, כגו-גנה, מלוא חפפתו, על שניהם, על המספר וחספרו, על המתואר ומתארו. אבל לענין המספר והמתאר, הרי ידענו מסיפורי האחרים, כי מהם אמנם מאותרים

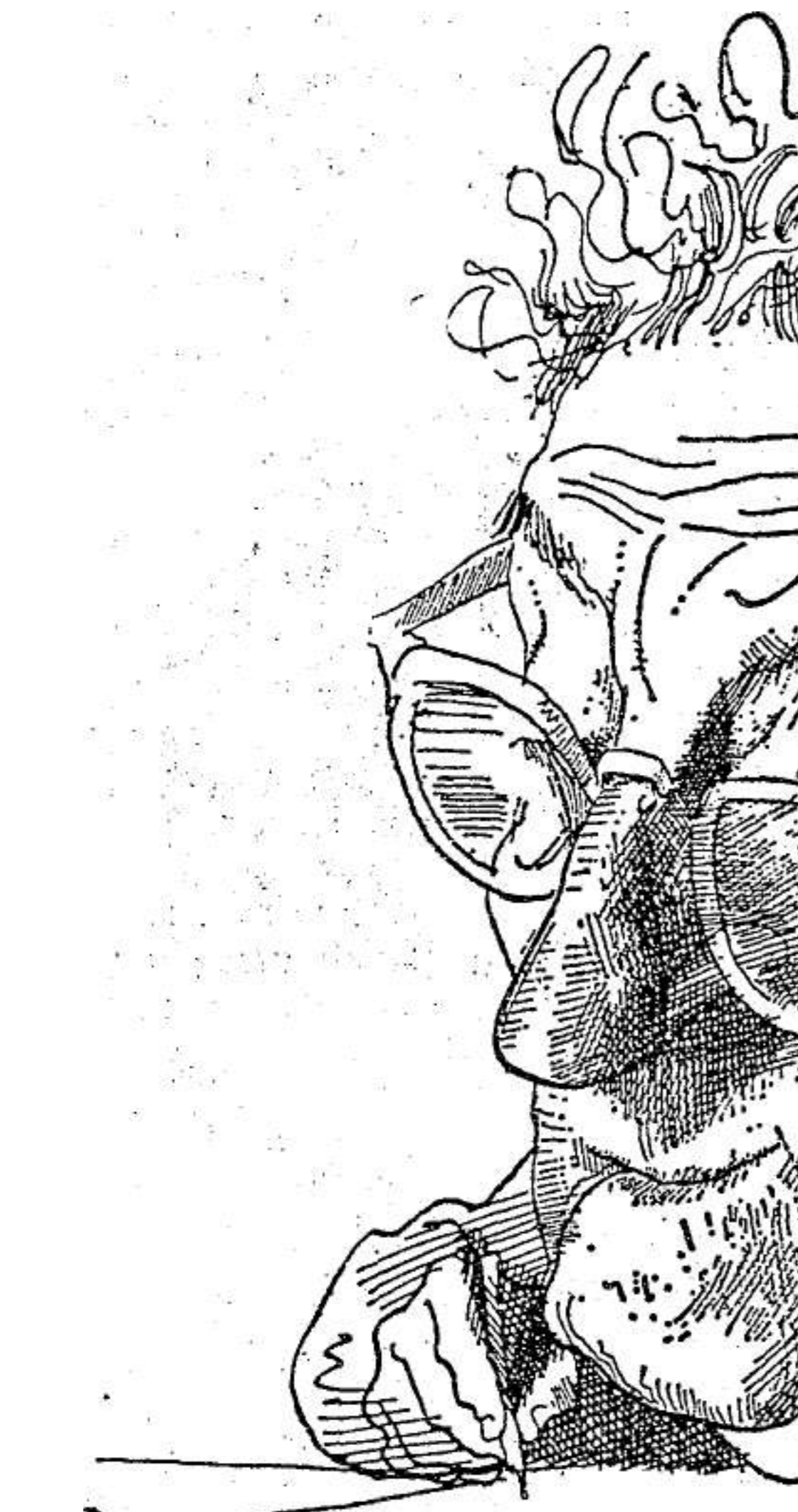
ש"י עגנון, צייר דוד לוי (C)

יותר אך לא רחוקים ביותר, שאותו גג מתפרם והולך והנפשות הייחודיות את פרימתו ואף שמיטתו, אף הם יצירי המספר, והן גפשות רבות ושונות, מהן ניצבות בחוקפה מהן תלויות ברפיון, כפי שמצינו מכאן בס' פוריו הקטנים, בייחוד בספר-המעשים ודומי בניכויי הצדדים ושרטוטי-העראי, ומכאן בסיפוריו הגדולים, כגון, „אורח נטה ללון“ ודומי במסות-המרכז ועלילוח הקבע. ובמכוון הזכרתי, את „אורח נטה ללון“, שהוא לגודל השיעור והיקפו מישנה ל„הכנסת כלה“, והצד הדומה שבהם הוא מהו קיחתת המקום, שהרי העלילה מתרחשת, פה ושם, באותם הגלגלי עצמים; וזמה מרחק-הזמן, שאינו דומה דור הנטוע בעולם הבנוי ומבונה מבית ומחוץ כדור המפרפר בעולם מפורר ומתפורר מבית ומחוץ, לפי אם (או נאמר: בייחוד אם) הוא, מבחינה היסטורית-גיאוגרפית מצוי באותו חתל עצמו. וכבר הזכרתי, כי ר' אליעזר מפורצת, ואחר שייך, בשמעו, כי עגנון יוצא לתור בקהילות גליציה, הזהיר אותו, לאמור: בוטשאטש תחריב לך את בעט-שוטש. אבל דומה, כי אותה הגדרה צריכה בדיקה, כשם שצריכה לה הגדרה אחרת, שיצאה מלפני ברוך קורצווייל, ונתרווחה הרבה, הלא היא הגדרת השיבה המאוחרת וסוכתה, והצד השווה ושבשתי ההגדרות האלה טעות, ואפילו בחינת לא היו דברים מעולם — השיבה המאוחרת של הסופר בשנות העמידה כמותה כשיבה המוקדמת שלו בשנות הנעורים לא היו בתוך תומה בצורה ומבוצרת, אשר תתלונן בה נפש בצורה ומבוצרת, אלא בתוך הומה פרועה ומפורצת, אשר תתלונן בה פניה חסומה ותציה מפורצת, ומתוך זו וזו נישאת הכמיהה למה שהיה ואיך שהיה, והרי דיה סקירה במה שהמספר שר וסיפר בימי ישיבתו המוקדמת בעירו ללמדך, כי בוטשאטש הרסה את בעטשוטש, עוד בימי „וועקער“, ו„המזפה“, והעתי-וה„טאגבלאט“, וממנה מילט עצמו בזה, ש"י שאטש-קיס, ליפו של שמחה בין-ציון ולתלא-אביב של י.ח. ברנר, וכשם שפירסם, ובחסותו של זה, את „עגונות“, כך פירסם, בחסותו של זה, את „והיה העקוב למישור“ ככנות אגדה מציאות שהייתה.

ה השאלה, אם יסודה ומוסדה של אותה מציאות די להם במה שהיו או אפשר להם שיהיו לו — היא שאלה, ופעמים, ואפילו במכרע, השאלה, ואמנם, סומכו והומכו של המספר, הוא ר' אליעזר מאיר

ליפשיץ, נועו לא בלבד לאמין באותה אפשרות, אלא אף לנסות להעמידה, בתוך המערך של הדור וסבכיו, כמציאות רוחנית וחיוניות, ובתוככי ירושלים, וכממילא שאל גם לאפשרות חידושו של אותו יסוד ומוסד, וכממילא-דוממילא שאל לאפשרות בנייה של אותה אגדה ולטיב כונאה, ותשובתו היא ברוח ההנחה, שהגדרתה כגירסה מיוחדת של אגדת חוני המעגל, ש נתיקמה בעצם ימינו, ולא על פני אורך של שבעים שנה, אלא על פני אורך של כמאתיים שנה, שהמספר כביכול ישן בהם ולא חש במשבר ובשסע ובניתוק, שהיו בינתיים, ובהקיצו היה כפי שהיה קודם שנתו, והיא כמציאות המציאות שהייתה.

הנחה זו היתה, בעצם, סלע-המחלוקת שבינינו, שאני ראיתי את המספר ער ומתכוון במה שהוזה, כהיות מספרי הדור, אם בריציבסקי אם ברנר, וכבר סיפרתי כי עם פירסום כבור-מאמרי הנזכר, אמר לי רא"ם ליפשיץ, בעירוב של תוכחה ושנייה: כל ה-כותבים על עגנון גונבים מליפשיץ, ואף אתה גנבה ממנו, אלא שהתחממת ואמרת את ההיפך. ודומה, כי אותו ההיפך הוא-הוא האמת, ודעתי היא עתה כסברה המקובלת, ואדרבה לרבים מבין המבקרים האחרונים, האירוניקן שבעגנון עיקר וה' נוסטלגיקן כטפילה לו, מבלי שיהושו, כי כמותם כרבים מבין המבקרים הראשונים, שסדרם היה הפוך, ונהגים כן לפי צרכם שלום עצמם. ואם לראות את רא"ם ליפשיץ כמופת לראשונים, לא יפלא, כי כשב את המשך כתיבתו על המספר, גם אם לא כשב את המשך דיבורו עליו, וניצלו הימנו אנקדושה אחת ואחרת, כגון שעם פירסום „פת שלימה“, אמר לו לעגנון: בעצם הוצרתי לקרוא אותך לדור-קרוב, ומי היותך צעיר ממני, היית נוצחני, אך מה ערך לנצחונך צעיר שבגר על זקן צולע. אבל אם ברצינות — הרי אפילו אותך י"ב שטיין שהבטיח להוסיף למסחו, ב-כוללו אותה במגילת ספר, לא הוסיף. ולשנים נמצא לו כמשיך, הוא משולם טוכנר, שחידש, בדרך אחרת ומקורית, עיקר-הנחתו היא הנחת התשתית היראית, שבשמרה כן, במספר הזה, בשלימות, בעוד שלא נב-מרה, אלא במקוטע, ולרוב במהורס, בסופרים בני דורו, באופן שזכה משום-מה כנס שלא זכו בו משום-

ש"י עגנון, צייר דוד לוי (C)

פה אחרים. הדגשתי את ענין ההנחה של אותה זכיה וחילופה בלשון: משום-מה, שאני יודע, על שום-מה אותה תשתית לא עמדה לו למספר בכל יצירתו, כדרך שעמדה, למשל, לר' זאב יעקב, ואף לא ברובה, וניסיתי לעורר על הופעה מיוחדת בקרי-הגבול בין מלכויות-אדם, במורחה של אירופה, הוא תחומה של גליציה, שנתייחדה, בדורו של המספר, בקבוצת סופ-רים עברים, שהמשכם ואחריתם בארצנו, וייחוסם בעמידת-כפל, שהיו נטועים גם באורחא דמהימנותא גם בקרקע המודרנה, כשאין חששת הנגידים מגעת לאימת הסתיחה, כדי פיצוצם; היא התחורה, שאתה מוצא בה את רא"ם ליפשיץ והבי בנימין; את רש"י עגנון ור' מרדכי כ"ח-חוקאל; את ר' יוסף זליגר ור' אריה טאויכר; את רא"י ברור ור' תנון ילין; וכיום העיון על ספרו של דוד כנעני על העליה השנייה קעובדת יחסה לדת ולמסורת, ניסיתי לייח, על אותה החבורה, את הדיבור (וראה בספרי „ארחות ושבילים“, כרך ב', עמ' 70-99), ועוד אקוה לחזור לכך.

המשך בעמ' 38

על הספק שבאמצע

(המשך מעמ' 33)

ללון, ולא תמה, אם הבחין בכך גם בסיפור הגדול, שיצא לאור, לאחר פטירת מספרו, ולא יכול היה שלא לציין, מה שצינינו כמה וכמה מקרובי, בהם גם צאצאיו, כי השאל השאיל מתכונותיו וממנהגיו למנפרד הרבסט ב"שירה", אף אם הוא, בכלל הדמויות הנזכרות, המועמד הרחוק ביותר לכך, ולעניין סיפוריו הגדולים, שהם סוג מיוחד ובולט ביצירותיו, גם לפי הכוונה גם לפי ביצועה, נדרשת השלמה, והוא הטורסו של סיפור גדול, שנוהג בו כלשון השליט, לשון אני, הלא הוא "הדום וכסא", ועניינו גטיעת עצמו בלב ההוויה ה- מיתית, ההיסטורית, הקיומית, ואפילו אם ניתן לראו- ו, בסאה לא-מחוקה, כמתהטא בפני עצמו וכמתפנק אצל עצמו, בבחירת הגנחחים השמנים והחלקות המסו- לתות שבקורות ושביוחסיו, כנתחיו וכחלקותיו שלו, כדרבו ב"קורות בתינו", לגבי משפחתו, הרי לפנינו דגם של ראיית איש-ישראל טיפוסי את עצמו בשלשלת המכסימאלית של מוצאו ומובאו, מתחילת החיים עד אחריתם; ואם תרצו אף תוסיפו: בזה ובבא. היא- היא יריעת ההוויה הכוללת, מקצה אל קצה, שכל ירי- עות-ההוויה הזו לגבה, בחינת מסגרות חלקיות לגבי

המסגרת הכוללת ובתוכה, כשהיא, המסגרת הכוללת, גוזרת גורלות של גפש ונפש, במוקדה של יריעה ו- יריעה וקפליה, מתוך זיקת-עולם לחוקת-עולם, שאין המלטה הימנה, כשאותה חוקת-עולם היא לה לגפש איש-ישראל, בפירוש ובמוכרו, במזל וזאת חוקת- התורה, ואם, אמנם, גבולי עולמו של המספר, בכול- לתם הקיצונה, הם כגבולי, "הדום וכסא", הרי טלטלת הנפשות הברואות בסיפור וסיפור, גאר עליה, כמראש, המהלך, שאפשר גקרא לו: אמונה — כפירה — אמונה. ואפשר שגקרא לו: ביטחה — ספק — ביטחה. השא- לה, אם המספר כמספר הראה, בעליל, את משולשה של הדיאלקטיקה הזאת, כצומת-הגידים של מערכותיו, פרוזה, למחלוקת-הפוסקים, אך גמר-הפסיקה לא ייתכן באופקו הצר של דור קרוב, שמנהג מבקריו על דרך דין הניין לי ויתתון לא הניין לי, והוא מצריך אופקו הרחב של דור רחוק, שיוכל לצאת ידי חובה לכוליותו של מספר הכוליות.

אויאו תתרחב, אף תתבצר, האפשרות להבהיו. מלוא-הבתנה, כבעיית המבצבצת, חציה בודרה וחציה עמומה, כבר עתה עם פרסום עובונו, ומיצויו (לרבות אגרותיו) וזימון האחרונות והראשונות (וראה מהדורת כתביו שפירסם בימי נעוריו ביידיש, והיא כצופה ל- מהדורת כתביו המקבילים בעברית), גיתנים בידנו כל כתביו ממש, שחובת ידיעתם המלאה היא רשות הער- כתם השלימה. מעמד זה כמה וכמה מיני בעיית כרו- כות בו, ובכללם — ולעניינו עתה: בראשם — בעיית המפה של המשולש מקצה המפה מזה ומקצה המפה מזה, ועל גיגודם או תילופם שבאמצע, היא-היא המפה שקצותיה, מזה הנפש הראשה, ר' יודל, שב"הכנסת כלה" ומה הנפש הראשה, הוא ר' הלל, שב"כיסוי

הדם", שניהם אנשי אמונה, או ביטחה, איש איש על יידידו, ואמצעה נפשות, והם אנשי כפירה או ספק.

כאן אתנו המקום להעיר, כי קור-גורבות של הכפירה והספק הוא כפול — לא בלבד בדרך ה- פשוט, והיא ביטולה של תורה וניתנה עליו הדעת (החל בפירוש דרך הסיפור, "פת שלימה"), אלא בדרך החל- פתה של תורה, וכמעט שלא ניתנה עליו הדעת, היא העבירה על עיקר האמונה: שזאת התורה לא תהא מהלפת, שכשם שהיא מוצנעת יותר בסיפור אחד ("עידו ועינם"), החותר לקדמות-פנים-לקדמות, בחוד- דיה, בלשון, בשירה, כך היא מגולה יותר בסיפור אחר ("עד עולם"), החושף כספר-השתייה, לא הספר שהוצרך להתחיל בלשון: החודש הזה וגו' ומתחיל משום ש- מתחיל: בראשית ברא וגו', אלא — בספר המצורעים.

ודאי שהתמורה המרעישת הזאת היתה מורגשת ו- מודעת יותר, אילו קמה מחשבת המספר המשווערת, שרחבו ומישורו היו מרובים מכפי הטורסו הגדול שניצל לנו ("שירה"), שאותו פרק ("עד עולם") נועד להישלב ממש בעלילתם של ראשי גפשותיו (מנפרד ושירה), אבל כבר ניסיתי להוכיח, כי שילוב כזה, ככוונת המספר תחילה, לא היה באפשר אלא בהיכחה מודרנה ומסקנית של תמורת הנפש והמזג של זוג הנועדים, והיא עלילה רבת-גלגולים, שהיתה מצריכה יריעת סיפור גדולה, אולי כדי שלושה כרכים, שסופה כניסתו של הזוג, לבית-המצורעים, ושיבתם בו, ושיבת-עולם, לשם תעודתם בו, ועיקרה יגיעו של

המלומד בגילוי של ספר המצורעים ופיענותו. וכבר טרח גרשום שוקן, בהרצאתו המתכימה, בערב מערבי עגנון, פה, לחקור, במוטיב הצרעת שבפרק ההיא, העקור מספר "שירה" (וראה מאמרו בזה באסיפה "ש" עגנון — מחקרים ותעודות" בעריכת גרשון שקד ירפאל ויזר, מוסד ביאליק, תשל"ח, עמ' 227—240), והוא נושא הטעון כמה תוספאות ועיקרון, כמדומה, מיצוי משמעה של הקבלה האחת, כי איוב בימי פרעה היה ומיצויה של הקבלה האחרת, כי ספר איוב — משה רבנו כתבו, יאסתפק עתה, בהבטחה, לייחד את הדיבור על כך.

ומתוך הבטחה זו למצות, כמידת יכולתי, אה פיסגת הספק שבאמצע, אשאל בקצרה, לענין פיסגת האמונה על שני קצותיה, היא היא השאלה, האם דמותו של ר' יודל של "הכנסת כלה" ועולמו יש לו שיבה וחשבה בדמותו של ר' הלל ב"כיסוי הדם", שהוא מאחרוני סיפוריו, אם לא האחרון שבהם, וכבר השכיל גרשון שקד לראותו צוואתו הרוחנית של המספר, ו- פירשו כדרך שפירשו, ולשאלתנו עתה אומר, כי הבדל גדול ונורא מבדיל בין שתי הדמויות האלו, שהראשון, ר' יודל, ריפרו המספר בנות ובשופי בימים רחוקים, טובים משלפניהם ומשלאחריהם, באין לה לחמימות האמונה והביטחה על דרך הדיבוק בתורה, לימודה וקיומה, מעקשים של ממש, כפי שהיו שלשום וכפי שהם עתידים להיות מתרתיים, ורודפי קורהקבלה שבין הסיפור ומספרו, אפשר יתעוררו על כך, כי בימי כתיבת "הכנסת כלה" היה המספר כיושב בכבודו של עולם, מנת עושר לימינו ומנת כבוד לשמאלו, והוא שלום וביתו שלום, וכוח כתיבתו ועיצובה ברומם של צהרי

חיי; ואילו האחרון, ר' הלל, כל מידרך-כפי-רגלו מהורל ומעיקרב, בימי שלום כבימי המלחמה הראשונה, ימים של חרפת עוני וחרפת רעב, מה גם בימי המל- חמה האחרונה, ימי החופת הכליית, ורבות רעות ראה בחייו — למדן מופלג, שמחמת קלקולם של עניני הרבנות ותכניה, קרע את סמיכתו, והשכיר עצמו שוחט, ונעשה טרף לשפלות-הבריות, ופרקמטני הכשרות מעבר לאוקיינוס בכללם, עד שנמלט לירושלים, והוא מהלך בה קיטע, ופרנסתו על תיבת זימרה וכדומה, אך לא פסח על אות בתורה ולא נשמט לו תג מדקדוקי ה- הלכה, והוא שנון ופיקח, וזריו ומזורו ועניני פקוחות לראות כל עקום ונלות, אך אמונתו תמימה ותורתו שלימה ומנהגו מתוקן, ולא חיסר מסימניהם כל-מאומה. ודיה סקירה אחת לתפוס יתרונו, אף ועליונותו, על ר' יודל, שלא ניסה בנסיונותיו, נסיונו של המיוסר שבר דורות והמיוסר שבעמים, והוא ירא ושלם, מבלי להתזיק טובה לעצמו, נושם בחללה של תורה, לימודה וקיומה, ונשימתו בדרך הטבע, בעולם שהרג מדרך האדם ומתק צלמו, צלם האלהים; ורודפי קורהקבלה שבין המספר וסיפורו וודאי יתעוררו על כך, כי בימי כתיבתו היה המספר כיושב בשפלו של עולם, הצער על אבדן עמו בגולה אנכלו, והחרדה לתקומת פליטתו בארצו מכר- סמתו, וכוח כתיבתו ועיצובה בזוטו של ערב חיי (מה גדלה תגבורתו בגיבוש לשונו ולשינותיו ניתן ללמוד מן הדוקטוראט של הלל ווייס על מקורות מסורתיים ותפקידם בשני סיפורי החתימה של עגנון, "הדום ו- כסא" ו"כיסוי הדם", טבת תשל"ח); ונתקיימה לו ובו בהינתן והיה לעת ערב יהיה אור, והוא אור שלא ידענו כמותו גם ביקרותיה, אשר רבו כן רבו.